

“ΜΕΣΑ ΣΤΗ ΔΙΝΗ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΤΟΥ”
Τα νεανικά χρόνια του Μίκη Θεοδωράκη

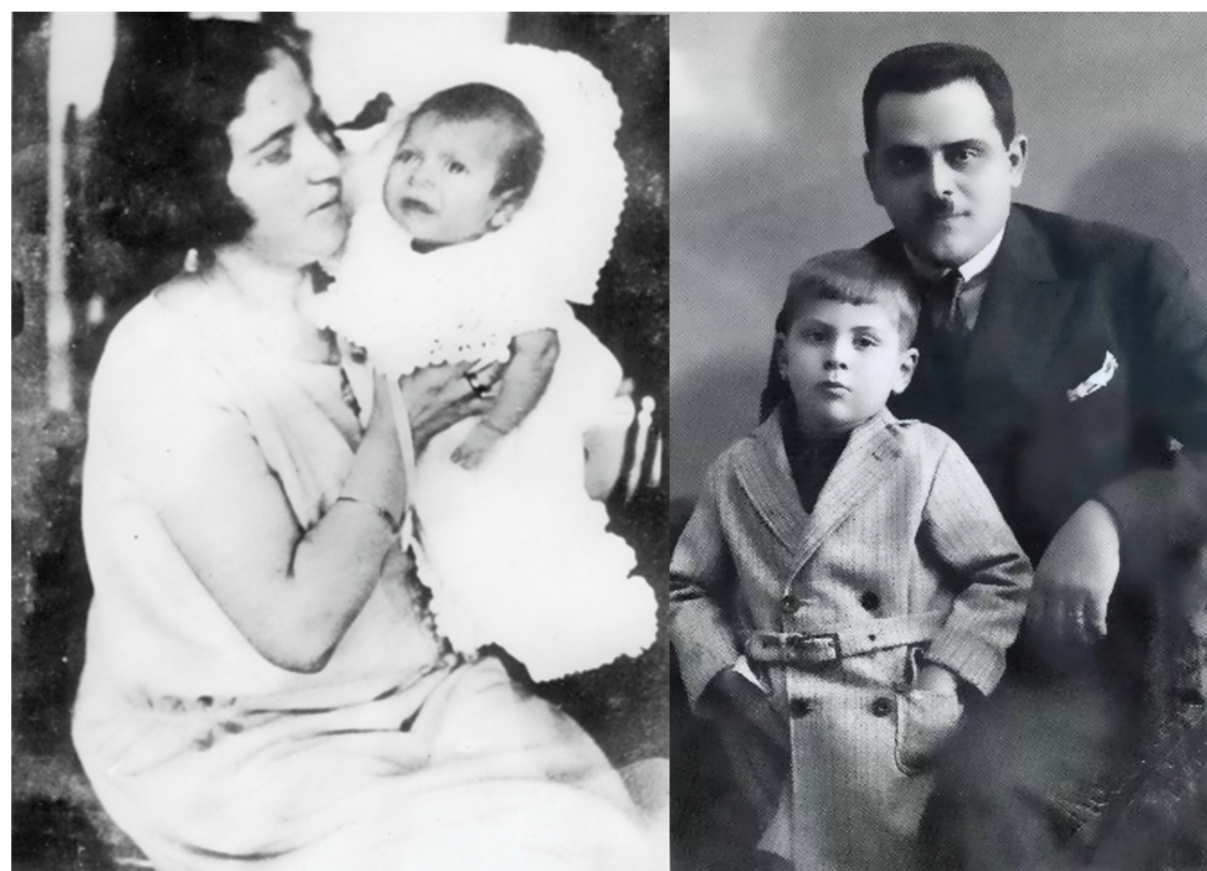

«ΜΕΣΑ ΣΤΗ ΔΙΝΗ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΤΟΥ»

Τα νεανικά χρόνια του Μίκη Θεοδωράκη

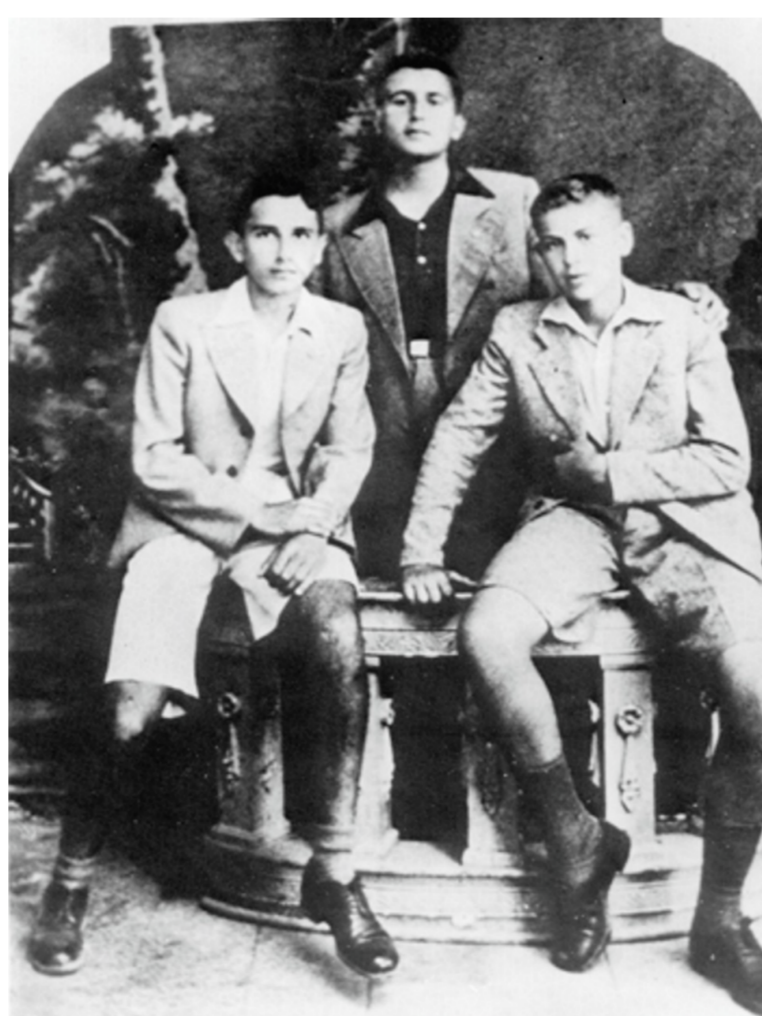
Ανακαλύπτοντας την Τέχνη

Ο Μ. Θεοδωράκης γεννήθηκε στη Χίο το 1925. Ο πατέρας του, Γιώργης Θεοδωράκης καταγόταν από τον Γαλατά της Κρήτης και η μητέρα του, Ασπασία Πουλάκη ήταν πρόσφυγας από τον Τσεσμέ (Κρήνη) της Μικράς Ασίας. Η οικογένεια μετακινούνταν συνεχώς, λόγω των συχνών μεταθέσεων του πατέρα του που εργαζόταν ως δημόσιος υπάλληλος της Νομαρχίας: Μυτιλήνη (1925-1928), Σύρο και Αθήνα (1929), Ιωάννινα (1930-1932) Αργοστόλι (1933-1936), Πάτρα (1937-1938), Πύργο (1938-1939) και Τρίπολη (1939-1943). Αυτές οι «μετακινήσεις- ξεριζώματα - από πόλη σε πόλη» τον έκαναν να αισθάνεται «ξένος» καθώς δεν μπορούσε να ενταχθεί εύκολα στο κάθε φορά καινούργιο περιβάλλον: «Στα Γιάννενα, Αθηναίος. Στο Αργοστόλι, Ηπειρώτης. Στην Πάτρα, Κεφαλλονίτης και ούτω καθεξής» [1], έγραφε ο ίδιος. Άρχισε, λοιπόν, να στρέφεται προς τη μουσική η οποία λειτουργούσε για εκείνον ως «ψυχολογικό ελατήριο», σύμφωνα με τον ίδιο.

Ο Μίκης Θεοδωράκης με τη μητέρα του στη Χίο, λίγο μετά τη γέννησή του (1925) και με τον πατέρα του στη Μυτιλήνη (1930).

Την περίοδο που βρισκόταν στο Αργοστόλι, το άκουσμα των καντάδων, των χορωδιών και της φιλαρμονικής του δημιουργούσαν τεράστια έλξη: «Όταν περνούσα μπροστά από ένα τέτοιο κτήριο, όπου έκαναν μουσικές πρόβες, θα σταματούσα. Έτσι σιγά σιγά, έκανα μόνιμο αίτημα προς τους γονείς μου ένα βιολί...». Η απόκτησή του «ήταν ένα από τα σημαντικότερα, αν όχι το πιο σημαντικό γεγονός της ζωής μου»^[2]. Στην Πάτρα, σε ηλικία 12 χρονών, έγραψε τα πρώτα του τραγούδια - όπως *Το καραβάκι* - όμως, οι «χαρακιές» που του έδινε ο δάσκαλος του βιολιού, κάθε φορά που έκανε κάποιο φάλτσο, δεν ήταν παρά το πέρασμα «από τη μαρτυρική περιοχή της άγνοιας, στη μαρτυρική εποχή μιας μαθητείας χωρίς δάσκαλο και οδηγό.»^[3]. Έτσι, στον Πύργο Ηλείας, μελετώντας μόνος του, ξεκίνησε η «παθολογική», όπως την χαρακτήριζε, προσήλωση και ενασχόλησή του με τη μουσική. Κατάλαβε από νωρίς ότι ήθελε να ασχοληθεί με τη μουσική σύνθεση, όμως κάτι τέτοιο έμοιαζε ανέφικτο όνειρο, για τα δεδομένα της εποχής και της επαρχίας. Έγραφε ο ίδιος, για την πρώτη φορά που είχε αντικρύσει το βιβλίο μουσικής στο Γυμνάσιο: «Όταν ο Δημήτρη Σοστακόβιτς που όπως γράφει, η μητέρα του τον πήγε, όταν ήταν εννιά χρονώ, να μάθει πιάνο και στα δώδεκα ήταν μαθητής του Γκλαζουνόφ στη σύνθεση, ένας Έλληνας, επίδοξος συνθέτης, έβλεπε για πρώτη φορά στη ζωή του τυπωμένες νότες!»^[4]

Ο Μίκης Θεοδωράκης στην Πάτρα με συμμαθητές του. (1937)

Παρ' όλα αυτά, ο νεαρός Μίκης Θεοδωράκης συνέχιζε να εργάζεται πάνω σε διάφορα μελωδικά σχέδια, παιδικά τραγούδια και σε έργα μουσικής δωματίου, πολλά από τα οποία θα ενέτασσε στα πιο ώριμα έργα του. Επηρεασμένος από τη βυζαντινή μουσική, έγραψε και παρουσίασε εκκλησιαστικές καντάτες και στα 17 του χρόνια, τη σπουδαία χορωδιακή *Κασσιανή* του. Το 1942 άκουσε για πρώτη φορά στον κινηματογράφο, την *Ενάτη* του Μπετόβεν το οποίο ήταν ένα άκουσμα «ορόσημο», σύμφωνα με τον ίδιο, για τη μουσική του εξέλιξη: «Ήταν πραγματικά ένας κεραυνός! Κεραυνός! Έπεσα κεραυνόπληκτος, αρρώστησα!», έλεγε. Μελετούσε πιάνο στο σπίτι ενός καθηγητή του και μιας άλλης οικογένειας ενώ ένιωθε να ασφυκτιεί, καθώς δεν μπορούσε να πλησιάσει «τα τρία τέσσερα πιάνο που μαράζωναν από ανία και μοναξιά στα πλούσια σπίτια». «Ένα πρωτόγνωρο μίσος γέμιζε την ψυχή μου για την κοινωνική αδικία. Γελάτε. Όμως για μένα το πιάνο ήταν ίσως κάτι παραπάνω από ό,τι είναι το μεροκάματο για τον προλετάριο.»^[5], έγραφε ο ίδιος.

Διάβαζε αδιάκοπα - Πλάτωνα, Αισχύλο, Σοφοκλή, Γκαίτε, Αντρέγιεφ, Χάμσουν, Καρυωτάκη, Σικελιανό, Καζαντζάκη, Μαβίλη, Καβάφη κ.α. - και θεωρούσε ως «δασκάλους» του τον Κωστή Παλαμά και τον Διονύσιο Σολωμό. Εκείνα τα χρόνια ανακάλυψε επίσης και την ποίηση του Γ. Ρίτσου, μέσα από το διάβασμα της *Εαρινής Συμφωνίας* που τον συντάραξε πραγματικά.^[6] Στα δεκαεφτά του χρόνια, δημοσίευσε την ποιητική συλλογή *ΣΙΑΟ*^[7], ενώ είχε αρχίσει να μελοποιεί ποιήματα των Δ. Σολωμού, Κ. Παλαμά, Γ. Δροσίνη, Α. Βαλαωρίτη κ.α..

Ανακαλύπτοντας την Πολιτική

«Υπάρχουν συμπατριώτες, συμπολίτες, φίλοι που με αγαπούν και με πιστεύουν ως καλλιτέχνη και που δεν συμφωνούν με την ανάμειξή μου στην πολιτική. Τους απαντώ ότι δεν ασχολήθηκα, ούτε και τώρα ασχολούμαι με την πολιτική. Γιατί η πολιτική με την πλατιά, την πραγματική της έννοια δεν είναι ασχολία, δεν είναι επάγγελμα, αλλά καθημερινό καθήκον του κάθε πολίτη προς

την πολιτεία. Είναι το πέρασμα από το «εγώ» στο «εμείς», από τα στενά προσωπικά μας ενδιαφέροντα στο ενδιαφέρον για τον διπλανό μας, για το μέλλον της χώρας. Αυτή είναι η πραγματική πολιτική, κι έτσι μπορώ να πω ότι είμαι πολιτικός από το 1942, στις 25 Μαρτίου, όταν μ' έπιασαν και με χτύπησαν οι Ιταλοί στην Τρίπολη, γιατί θέλησα να στεφανώσω μαζί με τους συμμαθητές μου τον τάφο του Κολοκοτρώνη. [...] Όμως εσύ, μου λένε, έχεις ταλέντο και πρέπει να το διαφυλάξεις. Ξεχνούν πως όλη τη ζωή μου τη μοίρασα σε αγώνες και σε μουσική. Και είναι οι αγώνες και η μουσική τόσο δεμένα πια μέσα μου, ώστε δεν μπορώ να φανταστώ ούτε αγώνες χωρίς τραγούδι ούτε τραγούδι χωρίς αγώνα...».[8]

Γιώργος Κουλούκης, Γρηγόρης Κωνσταντινόπουλος,
Μίκης Θεοδωράκης, Τάκης Δημητρακόπουλος στην Τρίπολη. (1942)

Την περίοδο της εφηβείας του Μίκη Θεοδωράκη, είχαν αρχίσει να οργανώνονται οι πρώτοι πυρήνες της ΕΠΟΝ και του ΕΑΜ στην επαρχία. Ο Μίκης συμμετείχε στην οργάνωση συσσιτίων και σε συγκεντρώσεις. Στις 25 Μαρτίου 1942, στην μεγάλη διαδήλωση στην Τρίπολη, τον συνέλαβαν και τον πήγαν στην ιταλική φυλακή επειδή χτύπησε έναν Ιταλό αξιωματικό. Εκεί, τον βασάνισαν,

σχίζοντάς του το δέρμα και βάζοντας αλάτι. Όταν τον μετέφεραν σε ελληνική φυλακή συναντήθηκε με μέλη του ΕΑΜ και του ΚΚΕ: «Ήταν το βάπτισμα του πυρός. Χωρίς να το καταλάβω, παρασυρόμουνα μέσα στη δίνη του καιρού μου. Ό,τι θεωρούσα σαν μόνιμο και στέρεο οικοδόμημα γύρω μου και μέσα μου, από το Θεό ως τον φαλαγγάρχη, περνώντας από το χωροφύλακα και το δεσπότη, έπεφταν συντρίμμια κάτω. Μαζί τους έννοιες, δοξασίες, επιφωνήματα, τα σάρωσε ο άνεμος της καθημερινής ζωής και των γεγονότων, που τώρα πια δεν μπορούσες να τα περιορίσεις στη μικρή σου επαρχία. Ό,τι συνέβαινε στη μικρή μας πόλη, την ξεχασμένη, συνέβαινε ακριβώς το ίδιο στις πόλεις της Νορβηγίας, της Πολωνίας... Μίκρυνε ο κόσμος. Μεγάλωσε αναγκαστικά ο νους και η ψυχή μας. Όλα εκείνα τα “παγκόσμια” που τροφοδότησαν τη σκέψη και τη ζωή του Λένιν, γίνονταν τώρα πραγματικότητα.».[9]

Μετά από λίγο, συνελήφθη και πάλι, καταφέροντας όμως να διαφύγει στην Αθήνα. Πέρασε στη Νομική Σχολή Αθηνών (την οποία γρήγορα εγκατέλειψε) και στο Ωδείο Αθηνών. Συνέχισε την αντιφασιστική του δράση, ως μέλος του ΚΚΕ, συμμετέχοντας σε όλες τις μεγάλες στιγμές του αγωνιζόμενου λαού της Αθήνας, με κορυφαία στιγμή, όπως ο ίδιος επαναλάμβανε αργότερα, τη συμμετοχή του στα Δεκεμβριανά, το 1944.

Το Τρίο του Μίκη Θεοδωράκη στο σπίτι του Μάκη Καρλή, έξω από την Τρίπολη. (1943)

«Πολέμησε τον Δεκέμβρη»

Σε όλους μας είναι γνωστή η φράση του Μίκη Θεοδωράκη: «Εάν υπήρχε επιτύμβιο επίγραμμα - κατά το αισχύλειο - που θα επιθυμούσα να χαραχτεί στον τάφο μου, θα ήταν: Πολέμησε τον Δεκέμβρη». Είναι φανερό ότι η συμμετοχή του στις μάχες του Δεκέμβρη τον σημάδεψε ανεξίτηλα. Αναφορές στα Δεκεμβριανά, δε θα βρούμε μόνο στα γραπτά του και τα λόγια του αλλά στο ίδιο του το έργο, όπως για παράδειγμα στον εξαιρετικό *Διόνυσο* (1985)^[10], σε στίχους του ίδιου, και με την απόσταση πλέον 40 χρόνων από το ιστορικό γεγονός:

Μια φυλακή, πώς μας φτάσαν ως εκεί,
μια φυλακή, η ζωή μου φυλακή.
Χωρίς ποινή, πώς μας φτάσαν ως εκεί
και δικαστή, η ζωή μου φυλακή.

Στου Μακρυγιάννη πριν προλάβεις να μιλήσεις,
Εγγλέζου βόλι σε γονάτισε,
μας κοίταζες με βλέμμα μελαγχολικό,
να σκεφτόσουνα θαρρείς πόσο λίγο η μέρα κράτησε...

Μες στις πλατείες ένας ένας καθισμένοι,
τη μοναξιά μας τη γραμμένη,
τη σφράγισες με βλέμμα μελαγχολικό,
ποιος θα πει το μυστικό στη ζωή μας τη χαμένη.

Στη μάχη αυτή ο Μίκης είχε το όπλο και τις νότες του. Ζώντας και ζούσε «τα γεγονότα μέσα στην καρδιά των γεγονότων, μοιράζοντας το ψωμί και την αγωνία μου με ό,τι πιο πολύ μπορεί να ονομαστεί Λαός. Έχοντας στη μία τσέπη τον Καβάφη και στην άλλη τον Μπραμς, θα μοιραζόμουνα παρανομίες, μάχες,

φυλακές και εξορίες, με το μικροπωλητή, τον υδραυλικό, το σκαφτιά, τον ψαρά...». Φυσικά, ο Μίκης ήταν ένας από τους πολλούς καλλιτέχνες οι οποίοι μέσα από το ΕΑΜ, τον ΕΛΑΣ και την ΕΠΟΝ συμμετείχαν στις μάχες του Δεκέμβρη του 1944 με τα όπλα και την τέχνη τους: Ηθοποιοί όπως ο Αιμίλιος Βεάκης ο Δήμος Σταρένιος, ο Τίτος Βανδής, η Αλέκα Παϊζή, η Ασπασία Παπαθανασίου κ.α. οργάνωναν αυτοσχέδιους θιάσους, απάγγελναν ποιήματα και έπαιζαν μικρά σκετς. Δημιουργοί, όπως ο σκηνοθέτης Γιώργος Σεβαστίκογλου και ο σκιτσογράφος Μέντης Μποστάντζογλου (Μποστ), έγραφαν κάλαντα τα οποία απαγγέλλονταν στα πρόχειρα νοσοκομεία του ΕΛΑΣ. Εικαστικοί, όπως ο Α. Τάσος (Τάσος Αλεβίζος), ο Σπύρος Βασιλείου κ.α, έφτιαχναν χαρακτηριστικά για τις προκηρύξεις και τα άλλα έντυπα του ΕΛΑΣ. Οι μουσικοί έπαιζαν μουσική στα οδοφράγματα και σε εκδηλώσεις, ενώ ταυτόχρονα έπαιρναν και οι ίδιοι μέρος στην ένοπλη πάλη. Θα αναφέρουμε - ενδεικτικά και μόνο - τις περιπτώσεις τριών σπουδαίων μουσικών.

Είναι γνωστό ότι ο Αλέκος Ξένος συμμετείχε στα Δεκεμβριανά, ως μέλος του ΕΑΜ, οργανώνοντας μικρές μουσικές ομάδες που στέλνονταν στα πεδία των μαχών προς εμπύχωση των μαχητών στις οποίες συμμετείχε και ο ίδιος «*Πήγαμε στου Ψυρρή, όπου ήταν ένα εγγλέζικο τανκ που χτυπούσε συνεχώς... Κάποια στιγμή χτυπήσανε το ακορντεόν - συνεχίσαμε να παίζουμε με το βιολί τ' αντάρτικα*». Η σουίτα για έγχορδα *Η Λαφίνα* (1945) είναι βαθιά επηρεασμένη από τα γεγονότα του Δεκέμβρη.

Ένας από τους πολλούς μουσικούς που πήραν μέρος σε αυτή την αναμέτρηση και με το μουσικό τους έργο, ήταν και ο τότε Επονίτης Μάνος Χατζιδάκις: «*Κατά τη διάρκεια των μαχών του Δεκέμβρη του '44, η ΕΠΟΝ Παγκρατίου διοργάνωσε μια εκδήλωση στον κινηματογράφο ΠΑΛΑΣ για να δώσει κουράγιο στον κόσμο που δοκιμαζόταν...Ο Χατζιδάκις είχε γράψει ένα χριστουγεννιάτικο ορατόριο ειδικά για την περίπτωση, για το οποίο δεν έχω ακούσει να γίνεται λόγος από τότε...Η χορωδία αποτελούνταν από καμιά εικοσιπενταριά άτομα, ΕΠΟΝίτες και*

ΕΠΟΝίτισσες, και μας συνόδευε ο Χατζιδάκις στο πιάνο. Δεν υπήρχαν άλλα όργανα...Και είναι χαρακτηριστικοί οι στίχοι του ορατορίου που θυμάμαι: «*Η γέννησή σου Χριστέ/ των Λαών την προσπάθεια φωτίζει/ να σκορπίσουν τα μαύρα σκοτάδια/ και να λάμψει το φως της Λευτεριάς*»^[11]. Στο ίδιο αυτό ορατόριο - το οποίο άκουσε πρώτου γνωρίσει αργότερα προσωπικά τον Μ. Χατζιδάκι στη Λέσχη της ΕΠΟΝ - έκανε αναφορά και ο Μίκης Θεοδωράκης στο βιβλίο του *Οι δρόμοι του Αρχαγγέλου*. Λίγους μήνες αργότερα, ο Μάνος Χατζιδάκις θα άρχιζε να δημοσιεύει ποιήματά του (*Το τραγούδι, Ειρήνη, Καφερούλα, Κυπαρισσάκι, Παιδί και χελιδόνι, Τ' αδενικά παιδάκια, Χαρά στη θάλασσα, Το μπουκάλι, Η βαρκούλα, Το χιόνι, Το λουτρό*) στο περιοδικό της ΕΠΟΝ *Νέα Γενιά* αλλά και στο περιοδικό *Λεύτερα Νιάτα* που εξέδιδε η ΕΠΟΝ Μακεδονίας στη Θεσσαλονίκη. Χρησιμοποιούσε το ψευδώνυμο «Πέτρος Γρανίτης». ^[12]

Ο Ιάννης Ξενάκης συμμετείχε επίσης, στις μάχες του Δεκέμβρη ως στέλεχος της θρυλικής ομάδας «Λόρδος Βύρων» του Ιερού Λόχου των σπουδαστών και σε μία από αυτές τραυματίστηκε από όλμο, έχασε το αριστερό του μάτι και παραμορφώθηκε το πρόσωπό του.

Ο Μ. Θεοδωράκης πολέμησε αυτές τις 33 μέρες, ως μέλος του ΚΚΕ, μέσα από τις γραμμές του 1ου Λόχου του 1ου Τάγματος του Εφεδρικού ΕΛΑΣ, που είχε τη βάση του στην Άνω Νέα Σμύρνη, παίρνοντας μέρος στις μάχες της Νέας Σμύρνης, του Χαροκόπου, των Παλαιών Σφαγείων και στου Μακρυγιάννη. Πολλές ήταν οι φορές που κινδύνεψε να σκοτωθεί, όπως όταν κάνοντας περιπολία στην ταρατσα ενός σπιτιού, ένας όλμος τον «*σήκωσε τρία μέτρα ψηλά*»^[13] ή όταν μεταφέροντας πολεμοφόδια με ένα «*σαράβαλο*», πέρασε ανάμεσα από τις χειροβομβίδες που έριχναν οι Άγγλοι.^[14]

Πολλές από αυτές τις συγκλονιστικές στιγμές που έζησε ο ίδιος μαζί με τον αγωνιζόμενο λαό της Αθήνας, αποτυπώνονται στα ποιήματα τα οποία έγραψε

εκείνη την περίοδο: «...Κύμα είμαι και ξεσπώ/ δίχως λευτεριά δε ζω/ σύμμαχατα βόλια που με σκίζουν/ μα εγώ ορμώ, πάντα θα ορμώ...» έγραφε, αναφερόμενος στη συμμετοχή του στο συλλαλητήριο στις 3 του Δεκέμβρη, στο ομώνυμο ποίημά του (1945). Το βίωμά του στην ταρατσα του σπιτιού, γίνεται ποίηση στο Χριστούγεννα 1944, όπου ενώ οι αεροπορικές επιθέσεις των Άγγλων είναι συνεχείς: «(...) Από πάνω μας τ' αεροπλάνα της RAF / φυτεύουν στο σκοτάδι πύρινες μαργαρίτες / έτοιμα να πολυβολήσουν την πομπή των παιδικών μας ονείρων (...)», ο νεαρός Μίκης κάνει περιπολία: « / Ηξερα τώρα πως τα βήματά μου / πάνω στην παγωμένη πλάκα της ταρατσας / μετρούσαν τους παλμούς του κόσμου. ».

Οι στίχοι του ποιήματος *Πέντε Στρατιώτες (Σημειωματάριο Πολέμου)* το οποίο έγραψε αμέσως μετά τα Δεκεμβριανά, φανερώνουν ότι απέναντι στις ισχυρές δυνάμεις του αντιπάλου, οι μαχητές πολεμούν μέχρι το τέλος, διατεθειμένοι - όπως και ο νεαρός Μίκης - να δώσουν και τη ζωή τους «Ρωτήστε το μικρό φυλλαράκι που σιγοπαίζει με τον / άνεμο / πάνω στο δέντρο της αυλής σας / και θα σας πει για ποιο λόγο / δρασκελίσαμε με τόση αγάπη / το σύνορο του θανάτου / οι πέντε αμούστακοι στρατιώτες του Δεκεμβρίου.»

Σε όλη την πορεία της ζωής του, ο Μίκης Θεοδωράκης αναφερόταν στην αισιοδοξία που αντλείται από τον αγώνα για μια δίκαιη ζωή: «Μπορεί τα γεγονότα να ήταν σκληρά. Ποιος όμως έδινε σημασία σ' αυτά; Υπήρχε μέσα μας μια εκπληκτική δύναμη, βασικά δύναμη ευδαιμονίας, που μας έκανε πανίσχυρους, τον καθένα ατομικά και όλους μαζί συνολικά. Είχαμε διάχυτη την αίσθηση και την πεποίθηση, ότι η ζωή θα έπαιρνε τελικά τη μορφή που της δίναμε εμείς, μέσα στους πιο τολμηρούς ακόμη οραματισμούς μας.», τόνιζε στο αυτοβιογραφικό βιβλίο *Οι δρόμοι του Αρχαγγέλου*, αλλά και σε συνεντεύξεις: «...Αυτού του είδους η εισαχθείσα έξωθεν αισιοδοξία με συμφιλίωσε συγκυριακά με τους άλλους, ιδιαίτερα σε συνθήκες αντιστασιακής συστράτευσης δηλαδή οργανώσεις, εκδηλώσεις, μάχες, φυλακίσεις και εξορίες,

ενώ παράλληλα με βοήθησε να βλέπω το μέλλον της ανθρωπότητας φωτεινό».[15] Μέσα από τη συμμετοχή του στην ΕΠΟΝ και τον ΕΛΑΣ ο Θεοδωράκης μέσα στις μάχες του Δεκέμβρη, ανακάλυψε ένα «καινούργιο στοιχείο στη ζωή του», όπως έγραψε ο ίδιος:

«Για πρώτη φορά ανακάλυπτα - εκτός από τους ελάχιστους φίλους μου- έναν άλλου τύπου άνθρωπο με τον οποίο μπορούσα να έχω μια νέου τύπου επικοινωνία. Η μοναξιά μου έσπαγε με τη συντροφιά ανθρώπων που δε γνώριζα, όμως μας συνέδεε ένας κοινός σκοπός. Δεν είχαμε καιρό για περιττές κουβέντες. Κάθε φορά το θέμα μας ήταν συγκεκριμένο. Πώς θα γίνει η τάδε επιχείρηση, ποιοι θα πάρουν μέρος. Τι θα κάνει ο καθένας. Τι θα γίνει μετά. Μοιραζόμαστε μαζί την κοινή αγωνία. Το φόβο. Την αποφασιστικότητα. Τον πόνο, όταν σκοτωνότανε κανείς δικός μας. Τη λύσσα, αν τον έπιαναν. Αυτές ήταν στιγμές που δε μπορούσε κανείς να κρυφτεί απ' τον άλλον. Ό,τι ήσουνα ήσουνα!»[16]

Ο Μίκης Θεοδωράκης κρατώντας μια ματωμένη σημαία στα Δεκεμβριανά. (1944)

Η τεράστια επιρροή που άσκησε αυτή η περίοδος στη συγκρότηση του Μίκη ως ανθρώπου και καλλιτέχνη είναι φανερή στην εξέλιξη και αλλαγή του περιεχομένου του στο έργο *Αποκάλυψη*. Η σύνθεση αυτού του χορωδιακού-συμφωνικού έργου, είχε ξεκινήσει στα 1942 με τον αρχικό τίτλο *Συμφωνία αρ. 1*^[17] και εργαζόταν αδιάλειπτα πάνω σε αυτό, παράλληλα με τη σύνθεση άλλων έργων. Από τις σημειώσεις του, καταλαβαίνουμε ότι αυτή η ασυνήθιστα εξελιγμένη γραφή για ορχήστρα εγχόρδων, αφηγητή και χορωδία, φέρει τα βασικά χαρακτηριστικά της τραγωδίας με τα κεντρικά πρόσωπα να είναι ο Άνθρωπος, η Ψυχή, η Φωνή και ο Κορυφαίος. Το σκηνικό είναι ένας άδειος χώρος, όπου στο μέσον υπάρχει ένας χορταριασμένος βωμός. Οι χορωδοί, γυναίκες και άντρες, είναι χωρισμένοι σε δύο ομάδες με λευκούς και μαύρους χιτώνες.

Στα Δεκεμβριανά, παρέα με το όπλο του, είχε στην τσέπη του κι αυτό το έργο: «*Στη μάχη του Δεκέμβρη είχα πάντα μαζί μου τα χειρόγραφα. Όπου πλαγιάζαμε τα βράδια, σε κάποιο διάλειμμα της μάχης, εγώ έγραφα. Άλλοτε με μια λάμπα. Άλλοτε μ' ένα σπαρματσέτο...*»^[18]. Και τότε συνέβη η μεγάλη αποκάλυψη! Ενώ από την άποψη της μορφής είχε καταλήξει νωρίτερα, όπως είδαμε, σε αυτή του ορατορίου, το περιεχόμενο τού «αποκαλύφθηκε» μέσα από τη συμμετοχή του στον ένοπλο αγώνα του Δεκέμβρη, μιας και στην αρχική του σύλληψη υπήρχε κύριο το στοιχείο του ιδεαλισμού: «*Τελικά, ο Θεός μου αποκαλύφθηκε στο πρόσωπο του Εργάτη!*»^[19]

Η τελική γραφή της *Συμφωνίας αρ.1* άρχισε τις μέρες που πολεμούσε στην περιοχή του Μακρυγιάννη και ολοκληρώθηκε στο σπίτι της θείας του, στον προσφυγικό συνοικισμό κοντά στη λεωφόρο Συγγρού, που είχε για κρησφύγετο. Γι' αυτό το λόγο υπάρχουν και οι δύο διαφορετικές ημερομηνίες στην τελευταία σελίδα του χειρόγραφου: Αθήνα 3/1/45 και Νέα Σμύρνη 1/2/45. Τότε, Μίκης φοιτούσε στο Ωδείο Αθηνών, με καθηγητή τον Φιλοκτήτη Οικονομίδη. Η *Αποκάλυψη* παρουσιάστηκε πρώτη φορά στο Μέγαρο Μουσικής Αθηνών το

2018. Το έργο αυτό έχει και μία επιπλέον αξία μελέτης, καθώς σε αυτό το πρώιμο έργο αναγνωρίζουμε τα στοιχεία εκείνα που θα οδηγήσουν τον ώριμο Μίκη Θεοδωράκη στη σύνθεση του *Άξιον Εστί* και συνολικότερα στην ιδέα του «λαϊκού ορατορίου».

Τα Δεκεμβριανά αποτέλεσαν έμπνευση και για τα *Τέσσερα κομμάτια για το Δεκέμβρη* 1944, για φωνή, βιολί και πιάνο, γραμμένα στα τέλη του Δεκέμβρη του 1945 και στις αρχές Γενάρη του 1946, τα οποία παίχτηκαν για πρώτη φορά στη Λέσχη του Ελληνοσοβιετικού Συνδέσμου στις αρχές του 1946. [20] Έργα που θα μπορούσαν να μείνουν κρυμμένα αλλά ευτυχώς έχουμε τη δυνατότητα να τα απολαύσουμε μέσα από την ηχογράφησή τους που έγινε 60 χρόνια μετά τη δημιουργία τους, από το Νέο Ελληνικό Κουαρτέτο στο *Μουσική Δωματίου II, Έργα για βιολί και πιάνο, τρίο για βιολί, τσέλο και πιάνο* (Legend Classic, 2007). Τα έργα (σύμφωνα με τις σημειώσεις του Μ. Θεοδωράκη) ήταν τα εξής:

- *Το συλλαλητήριο στις τρεις του Δεκέμβρη*, σε ποίηση Θεοδωράκη, για βαρύτονο και πιάνο όπου το τελευταίο ακομπάνιαρε τη φωνή επάνω στο σταθερό ρυθμό -U-U- --- δηλαδή Κάπα Κάπα Έψιλον.
- *Νυχτερινή πορεία προς το Μακρυγιάννη*, για βιολί και πιάνο.
- *Προσευχή...* (ο υπόλοιπος τίτλος σβησμένος), για βιολί και πιάνο.
- *Ελεγείο 2 - στο θάνατο του αγωνιστή ή Ο θάνατος του αντάρτη*, για βιολί και πιάνο, όπου ο Θεοδωράκης χρησιμοποίησε ως κύριο θέμα στην *3η Σουίτα* στο τελικό θέμα της *Τρελής μάνας (3η Συμφωνία)*.

Μίκης Θεοδωράκης, *Μουσική Δωματίου II*
από το Νέο Ελληνικό Κουαρτέτο.

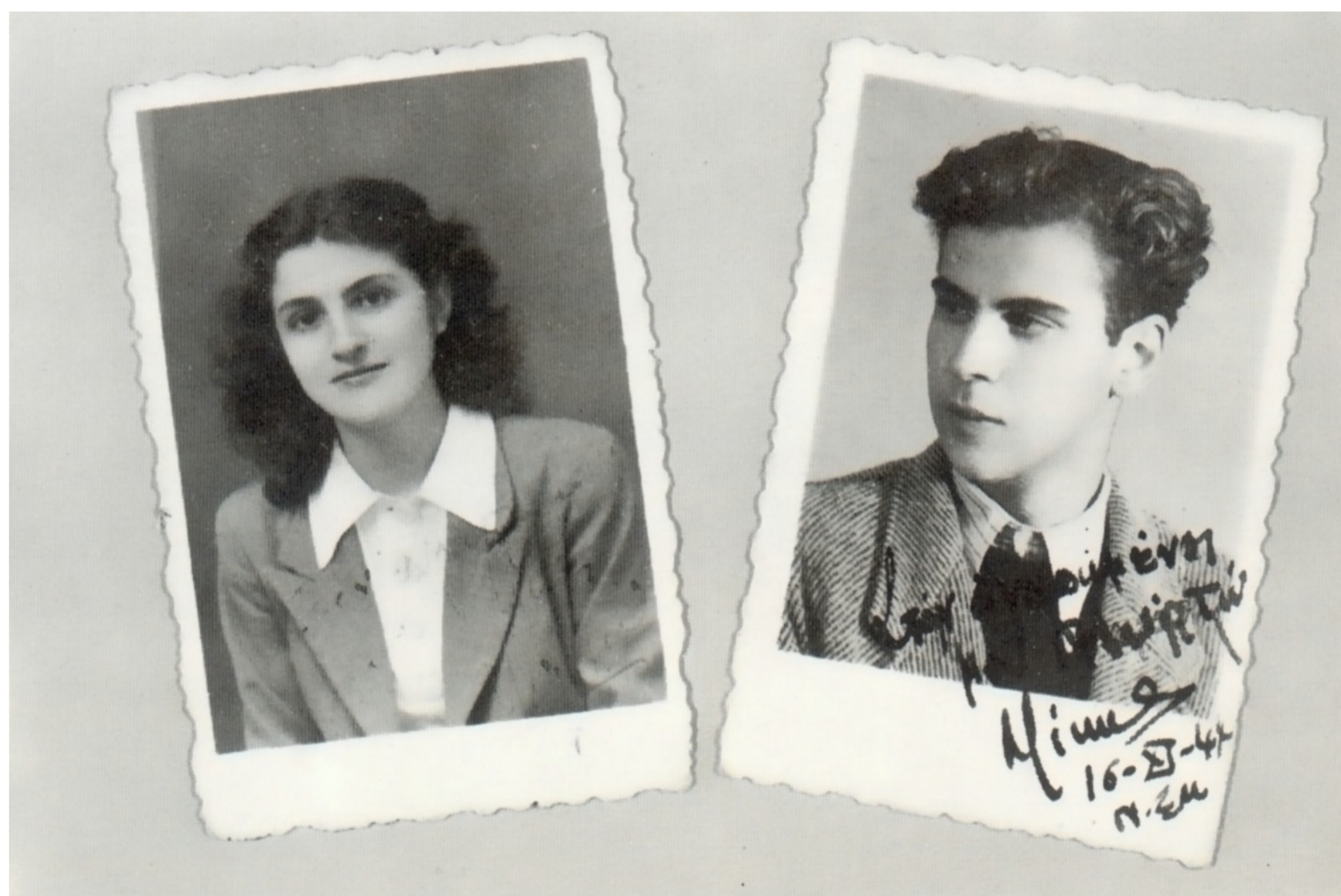
Η σύνθεση της *Τρελής Μάνας* είχε ξεκινήσει με διάφορα μελωδικά γυμνάσματα στα 1942 τα οποία αργότερα μορφοποιήθηκαν στο έργο για χορωδία και για κουαρτέτο εγχόρδων *Το Κοιμητήριο*, αφιερωμένο στον επίσης ΕΠΟΝίτη και φίλο του, Αργύρη Κουνάδη[21]. Η έμπνευση του συνθέτη αντλήθηκε από το ομώνυμο ποίημα του Διονυσίου Σολωμού «Η τρελή μάνα» ή «Το κοιμητήριο»[22], με το πρώτο τετράστιχο του ποιήματος (το οποίο αναγράφεται και πάνω στο χειρόγραφο της παρτιτούρας) να αποδίδει το «μουσικό νόημα» του έργου: «*Τώρα που η ξάστερη νύχτα μονάρχους μας ηύρε απάντεχα, και εκεί στους βράχους σχίζεται η θάλασσα σιγαλινά*»[23]. Κατά την περίοδο που βρισκόταν στο Παρίσι (1954-1960), προστέθηκαν τα νέα μουσικά θέματα «τετραχορδικής» κυρίως υφής ολοκληρώνοντας έτσι τη δεύτερη εκδοχή, με τον τίτλο *3η Σουίτα για solo φωνή, χορωδία και συμφωνική ορχήστρα*. Στη δεκαετία του '80, εργάστηκε ξανά πάνω σε αυτό το υλικό και διαμόρφωσε πλέον την *3η Συμφωνία* του με τον τίτλο *Τρελή Μάνα ή Το κοιμητήριο* και αναθεωρήθηκε το 1992. Το έργο βασίζεται στο ποίημα του Σολωμού με αναφορές και στην *Πόλη* του Καβάφη. Χαρακτηριστικό είναι το 3ο μέρος της, το οποίο έχει τον τίτλο *Βυζαντινός ύμνος για τον Πέτρο της ΕΠΟΝ* - δηλ. τον Πέτρο-Δημήτρη Δεσποτίδη- όπου η λυρική μελωδία μετασχηματίζεται σε βυζαντινό μέλος, ακολουθεί το χορωδιακό *Αι γενεαί πάσαι και Η ζωή εν τάφω* και τα κρουστά να ηχούν σαν καμπάνες. Την εικόνα της μάνας που κλαίει πάνω από το νεκρό παιδί της, την συναντάμε αργότερα και πάλι στον *Επιτάφιο* (1960).

Όπως δηλώνεται στο εξώφυλλο του χειρόγραφου, το έργο ολοκληρώθηκε την 25η Μαρτίου 1946, λίγες μόλις μέρες πριν τις εκλογές «βίας και νοθείας» την 31 Μαρτίου και μέσα σε συνθήκες διώξεων και απίστευτης τρομοκρατίας. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του ίδιου, ο Μ. Θεοδωράκης, το Μάρτη του 1946, κατά τη διάρκεια μιας διαδήλωσης του ΕΑΜ, ξυλοκοπήθηκε τόσο άγρια από την αστυνομία που θεωρήθηκε νεκρός και μεταφέρθηκε στο νεκροτομείο! Υπέστη κάταγμα στο κρανίο και σημαντική απώλεια της όρασης στο δεξί του μάτι.

Αναλογιζόμενοι τις πολιτικές συνθήκες της περιόδου, ίσως μπορούμε να ερμηνεύσουμε την αντανάκλασή τους στο έργο, καθώς η φωνητική μελωδία του πρώτου βιολιού μοιάζει να αντιστέκεται διαρκώς μέσα στο μουσικό της περιβάλλον (που και αυτό αλλάζει). *«Εν τέλει η μουσική δεν καταλήγει, απλά εγκαταλείπει με τη συνωμοτική υπόσχεση ενός αβέβαιου μέλλοντος πέρα από το ακουστικό της παρόν»*[24]. Το έργο παρουσιάστηκε για πρώτη φορά, με τη βοήθεια συμμαθητών του από το Ωδείο Αθηνών, στο καλλιτεχνικό μέρος του Α' Συνεδρίου της ΕΠΟΝ όπου ο Μίκης συμμετείχε και ως εκλεγμένος αντιπρόσωπος και υπεύθυνος διαφώτισης του 5ου Τομέα της ΕΠΟΝ.[25]

Για τον αγωνιστή Μίκη, η τέχνη έπρεπε να γίνει όπλο του «μικρού λαού» που *«πολεμά... για όλου του κόσμου το ψωμί το φως και το τραγούδι»*. Η επιδίωξη του αυτή δε μένει μονάχα ως σκέψη αλλά γίνεται πράξη μέσα από την πολιτιστική-μορφωτική δραστηριότητα της Αντίστασης. Πρωτοστάτησε στη δημιουργία της Χορωδίας και της Ορχήστρας της ΕΠΟΝ όπως και στο πολιτιστικό πρόγραμμα της Λέσχης της ΕΠΟΝ. Στην αυτοβιογραφία του διαβάζουμε μάλιστα, ότι ήταν δική του ιδέα η δημιουργία μιας ομάδας εργασίας, όπου νέοι τότε λογοτέχνες (Τάσος Λειβαδίτης, Μιχάλης Κατσαρός[26], Νότης Περγιάλης κ.α.) παρουσίαζαν το έργο τους μπροστά σε ήδη καταξιωμένους ποιητές και ποιήτριες όπως οι Κ. Βάρναλης, Ν. Βρεττάκος, Γ. Ρίτσος, Β. Ρώτας, Γ. Καζαντζάκη κ.α. Εκείνοι, με το σχολιασμό τους, βοηθούσαν και ενθάρρυναν τους νέους δημιουργούς, με στόχο να διαμορφωθεί η νέα γενιά ποιητών και συγγραφέων της αντίστασης. Στη Λέσχη της ΕΠΟΝ, συνάντησε για πρώτη φορά, όχι μόνο τους ποιητές που θα μελοποιήσει αργότερα, αλλά και πολλούς συνθέτες, όπως το νεαρό ΕΠΟΝίτη Μάνο Χατζιδάκι με τον οποίο συνεργάστηκαν το 1945 και στους «Ενωμένους Καλλιτέχνες» στην παράσταση «Το καλοκαίρι θα θερίσουμε» του Αλέξη Δαμιανούσε σκηνοθεσία Γιώργου Σεβαστίκογλου ο οποίος ήταν ο σκηνοθέτης της Μικρής Σκηνής του ΕΑΜικού θιάσου των «Ενωμένων Καλλιτεχνών» (1945-46). Ο Μάνος Χατζιδάκις έγραψε τη μουσική και ο Μίκης Θεοδωράκης διεύθυνε τη χορωδία. Ένα από τα

τραγούδια ήταν το *Τα παιδιά κάτω στον κάμπο* (με διαφορετικούς στίχους και μελωδία από το ομώνυμο του «Sweet Movie»). Λέγεται ότι Χατζιδάκις εμπνεύστηκε και συνέθεσε το τραγούδι μετά από μία άγρια αντικομμουνιστική επίθεση που δέχθηκε ο θίασος το 1945 από τους «Σούρληδες», ενώ περιόδευε στη Θεσσαλία. Του ίδιου του έσπασαν τα δόντια και έτσι, απέκτησε το χαρακτηριστικό του ψεύδισμα. Αξίζει να αναφέρουμε σε αυτό το σημείο ότι ο Μίκης ήταν ο πρώτος που μελοποίησε ποίηση του Μάνου Χατζιδάκι, καθώς στα 1947 μελοποίησε το ποίημα *Καληνύχτα* του Μάνου Χατζιδάκι (Πέτρου Γρανίτη), ο οποίος το είχε δημοσιεύσει μαζί με άλλα στο περιοδικό της ΕΠΟΝ «Νέα Γενιά» το 1945.^[27]

Μυρτώ Αλτινόγλου και Μίκης Θεοδωράκης. Πρώτη ανταλλαγή φωτογραφιών. (1944)

Εύκολα μπορεί να διαπιστώσει κανείς, εξετάζοντας την ενεργό δράση του Μίκη όλη αυτή την περίοδο, ότι η εμπειρία από τη συμμετοχή του στην πολιτιστική δράση της ΕΠΟΝ - όπου βρισκόταν «η καρδιά της ζωντανής πνευματικής δράσης εκείνου του καιρού», όπως έγραψε ο ίδιος - και που ο λαός ερχόταν σε επαφή με την τέχνη που μιλούσε γι' αυτόν, συνέβαλε καθοριστικά στις σκέψεις του γύρω από τη λαϊκότητα και τη «μουσική για τις μάζες» όπως και στην κατοπινή διοργάνωση «λαϊκών συναυλιών».

Από τότε διαφαίνεται και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για την καλλιτεχνική παιδεία και την ευρύτερη διάδοση της μουσικής. Το 1945, μαζί με τους συμφοιτητές του από το Ωδείο Αθηνών (Αργύρη Κουνάδη, Γιώργο Σισιλιάνο, Στέλιο Καφαντάρη, Δημήτρη Φάμπα κ.α) συμμετείχε στην ίδρυση του «Μουσικού Σωματείου Νέων»^[28]: «Σκοπός του Μουσικού Σωματείου Νέων είναι η ολοκλήρωση των μουσικών σπουδών των νέων καλλιτεχνών και η όσο το δυνατόν ευρύτερα διάδοσις της μουσικής. Η εις τα ψυχάς των νέων ανάπτυξις του καλλιτεχνικού αισθήματος και η εν γένει μουσική μόρφωσις και διαπαιδαγώγησις των. Ο σκοπός ούτος επιτυγχάνεται δια των εξής μέσων:[...] ίδρυσις λέσχης, βιβλιοθήκης, δημιουργία τμήματος ορχήστρας, χορωδίας, διαλέξεων, και εορτών με βάση την εκτέλεση προγραμμάτων από τα μέλη της ορχήστρας και της χορωδίας [...]». Αυτή η πρωτοβουλία ίσως μας θυμίζει αντίστοιχες επόμενες, όπως πχ, το «Σχέδιο προγράμματος για την αναδιοργάνωση της ελληνικής μουσικής» το 1960, όπου μαζί με τους Α. Κουνάδη, Ι. Ξενάκη, Γ. Παπαιωάννου, Δ. Χωραφά και Φ. Ανωγειανάκη δημοσίευσαν αυτό το «Σχέδιο» που αφορούσε στη μουσική παιδεία, στη δημιουργία συμφωνικών ορχηστρών, όπερας, μπαλέτου, εκδόσεων κ.α.

Στη Λέσχη της ΕΠΟΝ πρωτοπαρουσίασε στα 1945 και τραγούδια που ίσως θα μπορούσαμε να πούμε ότι «προοικονομούν» τις μεταγενέστερες «έντεχνες» συνθέσεις του, όπως το *Νανούρισμα* σε στίχους του Φώτη Αγγουλέ που είχε γράψει ως κρατούμενος στο στρατόπεδο της Ελ Ντάμπα: «...Νάνι αγνή μου αυγούλα σύννεφο ντυμένη/ Πόνο σπαραγμένη/ Τη ζωή σου τώρα την ορίζουν άλλοι/ Κάνε νάνι νάνι...». Το «Νανούρισμα» εντάχθηκε στον κύκλο τραγουδιών *Πέντε Ναύτες* (1945) μαζί με το τραγούδι *Πέντε Ναύτες* σε ποίηση Μήτσου Λυγίζου και το *Πέστε Κλαδιά* σε ποίηση δική του. Αντίστοιχα τότε, μελοποίησε το *Πάθος* του Ι. Γρυπάρη και έκανε τα μουσικά σχέδια της (ανολοκλήρωτης) *Θεατρικής Τραγωδίας* του Β. Ρώτα, που θα ανέβαζε ο θίασος της ΕΠΟΝ.

Το 1946 ανάμεσα σε άλλα μουσικά σχεδιάσματα και έργα, συνέθεσε το

συμφωνικό ποίημα *Προμηθέας Δεσμώτης*[29], μελοποίησε το ποίημα του Νικηφόρου Βρεττάκου *Η Μαργαρίτα*, για ορχήστρα, απαγγελία και χορωδία[30] και ολοκλήρωσε - σε πρώτη μορφή, για ορχήστρα εγχόρδων - ως διπλωματική εργασία στο Ωδείο, το έργο «ορόσημο» στη μουσική του εξέλιξη: *Το πανηγύρι της Αση-Γωνιάς*. Είναι το πρώτο του έργο βασισμένο στην κρητική μουσική και ταυτόχρονα η πρώτη του δημόσια εμφάνιση ως συνθέτη με την τελική ενορχήστρωση και παρουσίαση του έργου από την Κρατική Ορχήστρα Αθηνών, το 1950. Αυτά τα τέσσερα χρόνια δεν υπήρχε καμιά δυνατότητα να δοκιμάζει τις συνθέσεις του στο πιάνο - καθώς ήδη από το 1946 άλλαζε μέρη κατοικίας για να μη συλληφθεί, ενώ το 1947 εξορίστηκε στην Ικαρία και το 1948 στη Μακρόνησο - γεγονός που θα χαρακτηρίσει αργότερα ως «οδυνηρό».

Η εξορία στην Ικαρία και η επαφή με τη λαϊκή μουσική

Μετά τα Δεκεμβριανά, έζησε σε καθεστώς παρανομίας στην Αθήνα και αφού συνελήφθη τον Οκτώβριο του 1947, τον έστειλαν εξόριστο στην Ικαρία. Κι έπειτα από ένα διάστημα παράνομης δράσης στην Αθήνα, εξορίστηκε ξανά το 1948. Η μεταφορά του έγινε μάλιστα μέσα σε ένα πλοίο με τους πολιτικούς κρατούμενους δεμένους, κινδυνεύοντας να τους καταπιεί η θάλασσα. Στην Ικαρία έμεινε μέχρι το 1949 για να μεταφερθεί έπειτα κολαστήριο της Μακρονήσου.

Ο Μίκης Θεοδωράκης με συνεξοριστούς συντρόφους του στις Ράχες Ικαρίας. (1947)

Ο Μίκης Θεοδωράκης, εξόριστος στην Ικαρία, σε εργασίες καθαριότητας (1948).

Ο Μίκης πήρε ενεργά μέρος στην οργάνωση της ζωής των εξορίστων, όπως άλλωστε και όλοι οι κομμουνιστές που πρωτοστάτησαν τόσο στην βελτίωση των συνθηκών της καθημερινότητας όσο και στη μάχη της ιδεολογίας και τις πολιτικής. Συμμετείχε στις ομάδες συμβίωσης που σχηματίστηκαν για να φροντίσουν τα σπίτια που τους παραχώρησαν οι ντόπιοι, στην τροφοδοσία και την καλλιέργεια των χωραφιών αλλά και στη μορφωτική και πολιτιστική δραστηριότητα. Αστεειευόμενος μάλιστα έλεγε πως τα λιγοστά Αγγλικά που ήξερε να μιλάει, ήταν τα «Αγγλικά της Ικαρίας» αφού είχε παρακολουθήσει τα αντίστοιχα μαθήματα στο μεγάλο σχολείο που είχαν δημιουργήσει οι εξόριστοι. Ο ίδιος φυσικά είχε αναλάβει τα μαθήματα μουσικής: Θεωρία, σολφέζ, χορωδία, ιστορία και μορφολογία της μουσικής μέχρι και την απαιτητική ανάλυση της φούγκας. Όλα τα παραπάνω γίνονταν κάτω από το ασφυκτικό περιβάλλον της παρανομίας και της παρακολούθησης. Ανάμεσα στα

βασανιστήρια και την πίεση των Χωροφυλάκων που ως στόχο είχαν τη λεγόμενη αναμόρφωση των εξόριστων και την υπογραφή της πολυπόθητης για το σύστημα υπογραφής «δήλωσης μετανοίας». Ο Μίκης Θεοδωράκης, που «δε συννεμορφώθη προς τα υποδείξεις», ακόμα και τότε, με το κορμί του τσακισμένο από το ξύλο των χωροφυλάκων, δεν έπαψε να έχει στο νου του τη μουσική, την τόσο απαραίτητη για την εμπύχωση των κομμουνιστών και αγωνιστών κρατουμένων. Χαρακτηριστικό ίσως παράδειγμα είναι το εξής: Όταν ο Μίκης έφτασε τη δεύτερη φορά στην Ικαρία, με τις πληγές του να τρέχουν αίμα και την πλάτη του τσακισμένη από την αγριότητα των βασανιστών, τον εξέτασε ένας ΕΑΜίτης γιατρός και ακολούθησε ο παρακάτω διάλογος^[31]:

- Έχεις πράγματα;
- Ένα τσουβάλι με λίγα ρούχα, βιβλία, χαρτί.
- Τι δουλειά κάνεις;
- Γράφω μουσική.
- Φωτίστηκαν τα γυαλιά του από το βλέμμα του
- Γράφεις μουσική! μα αυτό είναι θαυμάσιο. Δε θα γράψεις κάτι και για μας;

Τότε ο χτυπημένος και τραυματισμένος Μίκης πήρε το χαρτί και το μολύβι και έγραψε:

*«Χτύπα χτύπα το στήθος π' ανάβει
 χτύπα χτύπα το νου που φωτά
 στα χτυπήματα θεριεύουν οι σκλάβοι
 κάτω μας σπρώχνεις μα πάμε ψηλά.»*

Ήταν ένα τραγούδι που σιγά - σιγά, από στόμα σε στόμα, πήρε σάρκα και οστά, ανάμεσα στους εξόριστους. Με παρόμοιο τρόπο, εμπνεύστηκε το γνωστό σε όλους μας *Θάλασσες μας ζώνουν*, όταν μέσα στο θάλαμο, ένας - ένας οι εξόριστοι άρχιζαν να προσθέτουν στίχο το στίχο πάνω στη μελωδία που έφτιαξε

ο Μίκης. Και τα δύο αυτά τραγούδια, το ευρύ κοινό τα γνώρισε πολύ αργότερα, μέσα από το γνωστό σε όλους μας δίσκο, *Της εξορίας*.

Τα παραπάνω δεν αποτελούν μοναδικές περιπτώσεις. Άλλωστε μεγαλύτερος όγκος του τεράστιου μουσικού και ποιητικού του έργου γράφτηκε μέσα σε σκληρές συνθήκες. Μέσα σε αυτές, ο μεγάλος συνθέτης δεν έπαψε ποτέ να γράφει αλλά και να μελετά διαρκώς.

Ο Μίκης Θεοδωράκης στην Δάφνη Ικαρίας στην δεύτερη εξορία του στο νησί. (1948)

Στην Ικαρία ξεκίνησε και τη σύνθεση του συμφωνικού του έργου *Ελεγείο και θρήνος στον Βασίλη Ζάννο* που ολοκλήρωσε και πρωτοπαρουσίασε στη Μακρόνησο. Αυτό αποτέλεσε και τη μαγιά για την *Πρώτη Συμφωνία* του. Ο Θεοδωράκης έγραψε αυτό το έργο, για τον κομμουνιστή, συνεξόριστο και αγαπημένο φίλο του, Βασίλη Ζάννο, που εκτελέστηκε το 1948.

Στην Ικαρία συνέβησαν, διαπίστωνα αργότερα, «κοσμογονικές μεταλλάξεις» μέσα του, όσον αφορά στη μουσική. Η λαϊκή μουσική «ράγισε» την αγάπη του

για την ευρωπαϊκή - συμφωνική μουσική με την οποία εκείνο το διάστημα ασχολιόταν αποκλειστικά, αφού οι εξόριστοι συχνά τραγουδούσαν λαϊκά και αντάρτικα τραγούδια. Βρακάδες, μαθαίνοντας τη μουσική του τόπου, άρχισε μάλιστα να καταγράφει τα λαϊκά και ικαριώτικα τραγούδια σε μια μεγάλη συλλογή που εμπλούτιζε συνεχώς. Η επιρροή αυτή είναι φανερή στις συνθέσεις του, στο *Σεξτέτο για φλάουτο, πιάνο και κουαρτέτο εγχόρδων* το οποίο ολοκλήρωσε μετά την πρώτη του εξορία στην Ικαρία, όπου το *Σκέρτσο* του (δεύτερο μέρος) είναι βασισμένο σε ρεμπέτικους σκοπούς που οι συγκρατούμενοι του τραγουδούσαν^[32]. Στην Ικαρία, ξεκίνησε να συνθέτει το συμφωνικό έργο *Ελληνική Αποκριά* που βασίζεται στον *Καπετάν Ανδρέα Ζέππο (Ψαροπούλα)*, «το πρώτο λαϊκό τραγούδι που άκουσε στην ζωή του» και «με μιας», έλεγε ο ίδιος, «όλα άλλαξαν μέσα του». Αυτά τα σχεδιάσματα - προανακρούσματα του εξόριστου Μίκη απέκτησαν πλήρη μορφή στις αρχές της δεκαετίας του '50, στο συμφωνικό έργο για ορχήστρα εγχόρδων *Πρελούντιο - Πενιά - Χορός* και τη σουίτα - μπαλέτο *Καρναβάλι*. Η πρώτη εκτέλεση της *Ελληνικής Αποκριάς* πραγματοποιήθηκε στις 15 Νοεμβρίου 1953 στην Αθήνα, στο Θέατρο «Ορφέας», με την Κρατική Ορχήστρα Αθηνών, ενώ ως μπαλέτο παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στην Ρώμη, στις 14 Μαρτίου 1954 από το Ελληνικό Χορόδραμα της Ραλλούς Μάνου, με κοστούμια/σκηνικά από τον Σπύρο Βασιλείου, και με τον Ανδρέα Παρίδη να διευθύνει την Ορχήστρα της Όπερας της Ρώμης. Το μπαλέτο παρουσιάστηκε αργότερα, με πολύ μεγάλη επιτυχία στο Θέατρο «Sarah-Bernhardt» στο Παρίσι (1958) και στο «Cambridge Theatre» του Λονδίνου (1959), με τη μεγάλη χορεύτρια Ludmilla Tchérina, σε σκηνοθεσία και σενάριο του κορυφαίου Jean Renoir. Η πρώτη ηχογράφηση κυκλοφόρησε το 1964 από την ΕΔΑ, σε δίσκο 45 στροφών με τίτλο *Ελληνική Αποκριά: Μεγάλος Χορός (α' πλευρά) - Γαϊτανάκι, Γκαμήλα (β' πλευρά)*.

Ο Μίκης έλεγε για την περίοδο εκείνη: «Τα πρώτα αποθέματα λαϊκής μουσικής άρχισαν να στοιβάζονται μέσα μου. (...) Αργότερα, πρώτοι εμείς οι "Ικαριώτες" μεταφέραμε στη Μακρόνησο τα λαϊκά τραγούδια και τους λαϊκούς χορούς. Τότε

δεν ήξερα ακόμα ότι την εποχή εκείνη γίνονταν μέσα μου κοσμογονικές μεταλλάξεις. Από συμφωνιστής άλλαξα σε λαϊκό. Καινούργια, μυστηριώδη και άγνωστα μουσικά αποθέματα στοιβάζονταν μέσα μου, που με αφορμή τον "Επιτάφιο" άρχισαν να βγαίνουν ορμητικά, παίρνοντας τη μορφή των τραγουδιών».

Το εξώφυλλο του δίσκου 45 στροφών με την Ελληνική Αποκρία, σε παραγωγή της ΕΔΑ. (1964)

Η Εξορία στη Μακρόνησο

«Τις δύσκολες στιγμές απαντάμε πάντα με δημιουργία»

Από την Ικαρία, μεταφέρθηκε στο κολαστήριο της Μακρονήσου. Σε αυτό το στρατόπεδο, που όπως έγραφε ο εξόριστος Μενέλαος Λουντέμης: «...σώπαιναν οι λύκοι, γιατί ούρλιαζαν οι άνθρωποι!»^[33], έμεινε από το φθινόπωρο του 1948 μέχρι τον Αύγουστο του 1949.

Για πάρα πολλά χρόνια, ο Μίκης δεν μπορούσε να αντικρύσει το Μακρονήσι: «Για πολλά χρόνια, το μόνο που δεν μπορούσα ποτέ να αντιμετωπίσω, ούτε καν να δω, ήταν η Μακρόνησος. Θυμάμαι, μια φορά, μετά από πολλά χρόνια, το '60, πήγαμε εκδρομή στο Σούνιο και γύρισα την πλάτη μου. Αλλά κάτι με τραβούσε. Και κάνω έτσι. Και μόλις είδα το νησί, λιποθύμησα». Το 2003, όταν επισκέφτηκε τη Μακρόνησο για τη συναυλία που έδωσε, είχε πει: «Ήταν μια ψυχική δοκιμασία, που δεν θέλω ούτε να τη σκεφτώ». Το 2013 η θεατρική παράσταση «Μίκης Θεοδωράκης, Ποιος τη ζωή μου» παίχτηκε εκεί. Στο ερώτημα αν μια θεατρική παράσταση μπορεί να εξαγνίσει έναν τόπο μαρτυρίου απάντησε: «Ίσως μόνο μια ατομική βόμβα».

Στην Μακρόνησο, ο Μίκης Θεοδωράκης βασανίστηκε τόσο φρικτά, που δύο φορές μεταφέρθηκε σχεδόν νεκρός. Στα τέλη του Μάρτη 1949, διακομίστηκε στο 401 Στρατιωτικό Νοσοκομείο στην Αθήνα και επιστρέφοντας, αρχές Ιουνίου, στη Μακρόνησο, βασανίστηκε ακόμα πιο σκληρά. Μία από τις άγριες στιγμές που έζησε εκεί, αποτυπώνεται στο αυτοβιογραφικό του βιβλίο: Οι βασανιστές τον είχαν θάψει καθιστό σ' έναν τάφο, ρίχνοντας πέτρες και χώμα πάνω του και όταν του επιτέθηκαν αρουραίοι μπορούσε μόνο να κουνήσει ελάχιστα το κεφάλι του. Μια περίπολος άκουσε τις κραυγές του και τον ξέθαψε, οι βασανιστές του επέστρεψαν, τον πήγαν στη θάλασσα και άρχισαν να τον χτυπάνε τόσο άγρια που πίστεψαν πως τον σκότωσαν και τον παράτησαν εκεί.

Ο Μίκης Θεοδωράκης μαζί με άλλους Πολιτικούς Εξόριστους στο 401 Στρατιωτικό Νοσοκομείο.

Πάνω από 100.000 κομμουνιστές, αγωνιστές του ΕΑΜ, του ΕΛΑΣ και προοδευτικοί άνθρωποι πέρασαν από αυτόν τον τόπο μαρτυρίου. Ανάμεσά τους, και πολλοί καλλιτέχνες όπως οι: Γιώργος Φαρσακίδης, Χρήστος Δαγκλής, Γιάννης Ρίτσος, Τίτος Πατρίκιος, Τάσος Λειβαδίτης, Μενέλαος Λουντέμης, Ηλίας Βενέζης, Νίκος Κούνδουρος, Μάνος Κατράκης κ.α. Ο Μίκης, μέσα σε αυτές τις σκληρές, απάνθρωπες συνθήκες, βρίσκει την ανθρωπιά ανάμεσα στους συντρόφους και συνεξόριστους του και μέσα στην τέχνη: Εκεί είναι που, σύμφωνα με τον ίδιο, έσπασε το «εγώ» κι έγινε τελεσίδικα «εμείς»: *«Η μάχη θα δοθεί για το «εμείς», υπέρ του ανθρώπου, εναντίον των κανιβάλων... Η ασθένεια των κανιβάλων είναι το «εν αρχή το κέρδος». Ακολουθεί η υποτίμηση του ανθρώπου».*

Εκεί, έχει μαζί του την *Πρώτη Συμφωνία* την οποία είχε ξεκινήσει να σχεδιάζει από τότε που ήταν στην Ικαρία: *«Στη Μακρόνησο χάθηκαν όλα τα αντίγραφα, γιατί εκεί απαγορευόταν να έχουμε γραφτά. Και τα 'χανε πάρει όλα, τα είχανε βάλει κάτω στην παραλία, φύσηξε μια μέρα μια άλλη θύελλα, άνοιξε τα μπαούλα, πήρε τις νότες μου ο άνεμος, γέμισαν τα συρματοπλέγματα με νότες και παλιός συναγωνιστής φαίνεται ότι είχε χρησιμοποιήσει αυτό για το αποχωρητήριο. Αλλά είδε ότι είναι νότες, το φύλαξε και μετά από καιρό μού το 'στειλε και μου λέει: «Με συγχωρείς που είναι λίγο λερωμένο, αλλά εκείνη τη στιγμή δεν είχα τίποτ' άλλο και πήρα τις νότες σου και τις στέλνω πίσω»... Θυμάμαι είχα τότε ένα έργο του Σοστακόβιτς κι αποσπάσματα από την *Πρώτη Συμφωνία* και πήγαμε στη σκηνή των στρατηγών. Ήταν εκεί ο Σαράφης, ήταν ο Μάντακας, ο Ηλιού, ο Αυγερόπουλος κι εκεί με μια μικρή ορχήστρα έδωσα τα πρώτα αποσπάσματα της *Πρώτης*»^[34]. Έλεγε ακόμα: *«Εγώ ακόμα και μέσα στη Μακρόνησο εξέφραζα με τη μουσική που συνέθετα τότε την κατάσταση, όπως ακριβώς τη ζούσα και τη ζούσανε και οι άλλοι. Δεν εξωραίζα τίποτε, δεν αποσιωπούσα τίποτε. Γράφοντας τότε την *Πρώτη Συμφωνία* μου ήμουν 100% ο εαυτός μου με την πίστη μου, τους φόβους και την αγωνία μου, ακόμα και τις αμφιβολίες μου και φυσικά την ελπίδα και την αισιοδοξία μου. Γιατί χωρίς**

αισιοδοξία δεν μπορείς να ζήσεις ούτε μία ώρα σε ένα τέτοιο στρατόπεδο.»

Ο Μίκης Θεοδωράκης με πατερίτσα, φεύγοντας από το κολαστήριο της Μακρονήσου.

Από το Παρίσι, στον «Επιτάφιο»

Μετά τη Μακρόνησο, αφού έμεινε σε ένα χωριό στην Κρήτη, μετέβη στην Αθήνα και το 1950 αποφοίτησε από το Ωδείο με δίπλωμα στην αρμονία, αντίστιξη και φούγκα. Στις 5 Μαΐου παρουσιάστηκε το έργο του *Ασή - Γωνιά*. Το 1953 παρουσίασε με το Ελληνικό Χορόδραμα της Ραλούς Μάνου, το πρώτο του μουσικό χορόδραμα *Ορφέας και Ευρυδίκη* σε σενάριο του Νότη Περγιάλη και παντρεύτηκε τη Μυρτώ Αλτινογλου όπου μαζί απέκτησαν δύο παιδιά, την Μαργαρίτα και τον Γιώργο. Την ίδια περίοδο, ανάμεσα σε άλλες συνθέσεις (όπως π.χ η *Σονατίνα νο.1*) δημιουργεί και το *Θέματα και Παραλλαγές από τον*

Καβάφη, όπου υπάρχει απαγγελία, συνοδευόμενη από μια ορχήστρα μουσικής δωματίου - έργο που μας υπενθυμίζει αφενός, τη μεγάλη αγάπη του συνθέτη για την ποίηση και αφετέρου, ότι πολλά ουσιαστικά στοιχεία που υπάρχουν στην έντεχνη - λαϊκή μουσική του, προϋπάρχουν αυτής.

Το 1954, έχοντας πάρει υποτροφία εγκαταστάθηκε στο Παρίσι όπου φοίτησε στο «Conservatoire» και σπούδασε μουσική ανάλυση με τον Olivier Messiaen και διεύθυνση ορχήστρας με τον Eugène Bigot. Τότε ξεκίνησε και η διεθνής του αναγνώριση, καθώς όλοι μιλούσαν για τον νέο «Στραβίνσκι». Στο παρόν τεύχος, δε θα αναλύσουμε τη σπουδαία συνθετική δραστηριότητα αυτής της περιόδου ούτε θα σταθούμε σε αριστουργηματικά του έργα όπως π.χ. το 4ο κουαρτέτο «Μάζα».

Συναυλία του Μίκη Θεοδωράκη στα Χανιά. (1951)

Ο Μίκης Θεοδωράκης στο σπίτι του στη Νέα Σμύρνη, την εποχή της Πρώτης Συμφωνίας.

Το 1954, έχοντας πάρει υποτροφία εγκαταστάθηκε στο Παρίσι όπου φοίτησε στο «Conservatoire» και σπούδασε μουσική ανάλυση με τον Olivier Messiaen και διεύθυνση ορχήστρας με τον Eugène Bigot. Τότε ξεκίνησε και η διεθνής του αναγνώριση καθώς όλοι μιλούσαν για τον νέο «Στραβίνσκι». Ενδεικτικά και μόνο θα αναφέρουμε κάποιες κορυφαίες στιγμές της συνθετικής παραγωγής εκείνης της περιόδου (πέρα από όσα έχουμε ήδη αναφέρει προηγουμένως): το 1957 βραβεύτηκε στον παγκόσμιο διαγωνισμό του Μουσικού Φεστιβάλ Σύνθεσης της Μόσχας, για το συμφωνικό του έργο *Σουίτα αρ. 1 για πιάνο και ορχήστρα*, παραλαμβάνοντας το βραβείο από τον Ντμίτρι Σοστακόβιτς (και τους Αράμ Χατσατουριάν και Χανς Αϊσλερ να είναι στην κριτική επιτροπή). Από το 1958 μέχρι και το καλοκαίρι του 1959 έγραψε τη μουσική για το μπαλέτο *Αντιγόνη* το οποίο ανέβηκε τον Οκτώβριο του 1959 στη Royal Opera House, Covent Garden του Λονδίνου (σε σκηνοθεσία Τζον Κράνκο, με πρωταγωνιστές τους: Μαργκότ Φοντέιν και Ρούντολφ Νουρέγιεφ). Ταυτόχρονα, γράφει και μουσική για τον κινηματογράφο (π.χ *Ξυπόλυτο Τάγμα* (1953)). Η επιτυχία και η αναγνώριση ήταν τεράστια.

Ο Μίκης Θεοδωράκης στο πατρικό του σπίτι στον Γαλατά με τον πατέρα του και τη γυναίκα του. Συνθέτει την *Αντιγόνη*.

Μπαλέτο *Αντιγόνη*. Μίκης Θεοδωράκης, Svetlana Beriosova, John Granko, Ruffino Tamayo. Covent Garden, 1959.

Συνέντευξη στο BBC. (1959)

Το 1958, έγραψε τη μουσική μπαλέτου *Les amants de Teruel* (Οι εραστές του Τερουέλ) για συμφωνική ορχήστρα, με κορυφαία χορεύτρια την Ludmilla Tchérina, βασισμένο σε ιδέα του βρετανού σκηνοθέτη Michael Powell, ο οποίος εντέλει σκηνοθέτησε την ταινία *Honeymoon / The Lovers of Teruel*, όπου ακούστηκε για πρώτη φορά το *The honeymoon song* (Αν θυμηθείς τ' όνειρό μου). Ο δίσκος με τη μουσική της ταινίας περιλάμβανε δύο τραγούδια ερμηνευμένα από την Edith Piaf, με το πρώτο να είναι η *Όμορφη Πόλη* από του *Λιποτάκτες*. Βεβαίως, η σύνθεση των *Λιποτακτών* είχε ξεκινήσει πολύ νωρίτερα.

Ο Μίκης Θεοδωράκης με την Edith Piaf στην ηχογράφηση του *Les Amants de Teruel* (Όμορφη Πόλη)

Την περίοδο 1952-1954 (Χανιά - Αθήνα - Παρίσι) ο Μίκης μελοποιεί τους *Λιποτάκτες*, τον πρώτο ολοκληρωμένο κύκλο τραγουδιών, σε ποίηση του αδερφού του Γιάννη Θεοδωράκη. Όπως είχε διηγηθεί ο ίδιος, τα ποιήματα τα έβρισκε σαν πεταμένα χαρτάκια στον κήπο του σπιτιού τους στα Χανιά γιατί ο Γ. Θεοδωράκης δεν τα θεωρούσε σημαντικά. Σύμφωνα με το Αστέρη Κούτουλα: *«Το “Χάθηκα”, τελευταίο τραγούδι από τους “Λιποτάκτες” είναι ουσιαστικά το πρώτο τραγούδι του Μίκη Θεοδωράκη. Γράφτηκε πάνω σε στίχους του αδελφού του, όταν εκείνος υπηρετούσε φαντάρος στα Χανιά Κρήτης στα 1951. Αργότερα, στα 1959 στο Παρίσι, τελειοποίησε (ο Μίκης Θεοδωράκης) άλλα τρία τραγούδια από την ομώνυμη ποιητική συλλογή του Γιάννη Θεοδωράκη, και έτσι γεννήθηκε ο κύκλος τραγουδιών “Λιποτάκτες”»*^[35]. Οι *Λιποτάκτες* θα ακούγονταν πρώτη φορά σε LP στις *Μικρές Κυκλάδες / Λιποτάκτες* [His Master's Voice, 1964] αλλά είχαν ήδη ηχογραφηθεί σε μικρό δισκάκι την περίοδο 1960 - 61. Δε γίνεται να μη ξεχωρίσουμε τα καινοτόμα στοιχεία που υπάρχουν σε αυτά τα τέσσερα τραγούδια, όπως είναι η ενορχήστρωσή του αλλά και η επιλογή του να ερμηνεύσει ο ίδιος ο συνθέτης τα τραγούδια, στοιχεία που δημιουργούν ένα νέο και «φρέσκο» άκουσμα για τα δεδομένα της εποχής. Ταυτόχρονα προοικονομούν την επόμενη μουσική περίοδο όπου ο Μίκης ασχολείται κατά κύριο λόγο με την έντεχνη λαϊκή μουσική. Έλεγε ο ίδιος: *«Ανάμεσα σε δυο σελίδες συμφωνικής μουσικής μου άρεσε να παίζω στο πιάνο και να τραγουδώ. Αυτό με ξεκούραζε. Υπήρχαν τραγούδια που είχα γράψει στην Τρίπολη και στην Αθήνα στη δεκαετία του '40. Αυτό ήταν το βασικό μου ρεπερτόριο, στο οποίο πρόσθεσα τους «Λιποτάκτες» και αργότερα τον «Επιτάφιο» (1958). Έως το 1960 δεν μου είχε περάσει ποτέ απ' το νου πως τα τραγούδια αυτά, που εκτός από μένα τ' άκουγε μόνο η Μυρτώ και δυο-τρεις στενοί φίλοι, θα μπορούσαν ποτέ να ενδιαφέρουν ένα ευρύτερο κοινό. Πολύ περισσότερο να βγουν σε δίσκους»*.

Με την επανέκδοση του «Επιταφίου» το 1958, ο Γιάννης Ρίτσος έστειλε ένα αντίτυπο στον Μίκη. Λίγες ημέρες αργότερα άρχισε να διαβάζει την ποιητική συλλογή και το ίδιο απόγευμα, μελοποίησε τα περισσότερα ποιήματα.

Ο Μίκης Θεοδωράκης με τους γονείς του και τον αδερφό του Γιάννη Θεοδωράκη, στο πατρικό του σπίτι στο Γαλατά Χανίων (1953).

Το μεγαλειώδες κατόρθωμα του Μίκη Θεοδωράκη να “ενώσει τα δύο μεγάλα ποτάμια: το ποτάμι της σύγχρονης ελληνικής ποίησης και εκείνο της σύγχρονης λαϊκής μουσικής. Ασφαλώς, η συγχώνευση της λόγιας τέχνης με τη λαϊκή, βρίσκεται μέσα στις δημιουργικές αναζητήσεις των καλλιτεχνών εκείνης της περιόδου σε όλα τα πεδία της Τέχνης. Στη μουσική, αν αναφέρουμε ενδεικτικά ότι ο κορυφαίος Ν. Σκαλκώτας ήδη από το 1944 (πιθανά μέσα στα Δεκεμβριανά) είχε γράψει το «Κοντσέρτο για δύο βιολιά» όπου θεωρείται ως το πρώτο έργο κλασικής μουσικής που χρησιμοποιεί το ρεμπέτικο τραγούδι, μιας και εμπνέεται από το *Θα πάω εκεί στην Αραπιά* του Β.Τσιτσάνη[36], ενώ το 1949 ο Μάνος Χατζιδάκις έδωσε την περίφημη διάλεξή του για το ρεμπέτικο.

Σημείωνε ο Μ. Θεοδωράκης: «Όμως ο *Επιτάφιος* δεν ήταν μόνον οκτώ απλά λαϊκά τραγούδια. Ήταν και κάτι άλλο: α) Ήταν ένας κύκλος τραγουδιών. β) Ήταν ακόμα η καθιέρωση του λαϊκού τραγουδιστή και του λαϊκού μουσικού οργάνου (μπουζούκι) ως αυθεντικών εκφραστών του γνήσιου ποιητικού πάθους, γ) Ήταν, τέλος, μια νέα μορφή επικοινωνίας με την καθιέρωση της λαϊκής συναυλίας[37], που έσπαζε τους παραδοσιακούς τρόπους παρουσίασης, ερμηνείας και

επικοινωνίας και έφερε σε άμεση επαφή τους δημιουργούς και τους ερμηνευτές με τις μάζες.»^[38] Δε θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι με τον «Επιτάφιο» και την καθιέρωση της έντεχνης λαϊκής μουσικής, σημειώνεται μία μεγάλη τομή στην πορεία της ελληνικής μουσικής, που πάνω στα χνάρια της θα πατήσουν μεγάλοι συνθέτες όπως ο Μάνος Λοΐζος, ο Θάνος Μικρούτσικος, ο Σταύρος Ξαρχάκος, ο Χρήστος Λεοντής κ.α αλλά και νεότεροι συνθέτες και τραγουδοποιοί. Φυσικά, η σύνθεση του *Επιταφίου* σηματοδοτεί και την επιστροφή του Μίκη στην Ελλάδα και μία νέα μουσική «στροφή», την οποία θα ιχνηλατήσουμε στο δεύτερο μέρος του αφιερώματός μας.

Μανώλης Χιώτης, Μίκης Θεοδωράκης, Γρηγόρης Μπιθικώτσης στη δημιουργία του *Επιταφίου* (1960).

Εξετάζοντας, στο παρόν τεύχος, τη μουσική και πολιτική διαδρομή του Μίκη Θεοδωράκη (και με πλήρη συναίσθηση ότι απλώς «ψηλαφήσαμε» κάποιες μόνο πλευρές της), προτού η λαϊκή έντεχνη μουσική του γίνει κτήμα του ελληνικού λαού όπου «Ο ελληνικός λαός τραγουδούσε, στις ταβέρνες, στα γιαπιά, στις εκδρομές, στις συντροφικές, στις διαδηλώσεις, μελωδίες βασισμένες σε αυστηρά ποιητικά κείμενα, που τα χαρακτήριζαν η τελειότητα του λόγου, η τόλμη της εικόνας και η δύναμη της έκφρασης», μπορούμε να διαπιστώσουμε

ότι ανεξαρτήτως των μορφικών επιλογών του, ο Μίκης, ήδη από τα νεανικά του χρόνια ως κλασικός συνθέτης, είχε ως έμπνευση, ως αφετηρία και στόχο το δίκαιο του λαού. Σε τελική ανάλυση, η γνωριμία και η ανάλυση του ανεξάντλητου έργου του, συνδέεται αναπόσπαστα με την γνώση της ιστορίας του τόπου μας αλλά και με τον ίδιο τον πυρήνα και ρόλο της τέχνης: την κοινωνική αποστολή και χρησιμότητά της.

Ας κλείσουμε λοιπόν το πρώτο μέρος, με ένα απόσπασμα του μεγάλου μας συνθέτη:

«Για μένα η μόνη αξία που δικαιολογεί την ανθρώπινη ιδιότητα είναι η αδελφοσύνη, δηλαδή η δυνατότητα του κάθε ατόμου να εκφράζει αδελφικά αισθήματα για τους άλλους. Ο άνθρωπος είναι ένα κοινωνικό ον και μπορεί να ζήσει μόνο μέσα στην κοινωνία. Έξω από την κοινωνία, είναι καταδικασμένος σε θάνατο. Έτσι, ο βασικός νόμος της κοινωνίας θα έπρεπε να είναι η πλήρης εναρμόνιση των σχέσεων μεταξύ όλων των μελών της κοινωνίας. Μονάχα υπ' αυτούς τους όρους ο άνθρωπος μπορεί να γίνει άνθρωπος, δηλαδή μπορεί να αφιερωθεί στην οικοδόμηση της εσωτερικής του διάστασης, μια και όλοι οι άνθρωποι είμαστε «ποιητές»! Και πρέπει πράγματι ν' αγωνιζόμαστε για μια ανθρωπότητα που θα έχει λύσει όλα τα υλικά της προβλήματα, επιτρέποντας έτσι στους ανθρώπους ν' απελευθερώσουν τον εαυτό τους με την ανάπτυξη της σκέψης, την ανάπτυξη του πολιτισμού, της πνευματικής και καλλιτεχνικής δημιουργίας.»

Ο Μίκης Θεοδωράκης σε φωτογραφία με χειρόγραφη αφιέρωση στη μητέρα του. (1955)

- [1] Θεοδωράκης Μίκης, *Οι δρόμοι του Αρχάγγελου*, τομ. Α', Εκδ. Κέδρος, 1986.
- [2] Έγραψε ο ίδιος: «*Θυμάμαι πως οι έντεχνοι ήχοι, βγαλμένοι στην τύχη σε μια πρόβα της Φιλαρμονικής του Δήμου Αργυροστολιού, με καθήλωσαν για ώρες στη μέση του δρόμου, δίχως να μπορώ να σκεφτώ και, ακόμα περισσότερο, να εξηγήσω τι μου συμβαίνει.*», Θεοδωράκης Μίκης, *Πολιτικά, Θεωρία και Πράξη*, τομ. Α' Εκδ. εφ. ΤΟ ΒΗΜΑ, 2019.
- [3] Θεοδωράκης Μίκης, *Πολιτικά, Θεωρία και Πράξη*, τομ. Α', Εκδ. εφ. ΤΟ ΒΗΜΑ, 2019.
- [4] Θεοδωράκης Μίκης, *Οι δρόμοι του Αρχάγγελου*, τομ. Α', Εκδ. Κέδρος, 1986.
- [5] Θεοδωράκης Μίκης, *Οι δρόμοι του Αρχάγγελου*, τομ. Α', Εκδ. Κέδρος, 1986.
- [6] Αναφερόμενος στην *Εαρινή Συμφωνία*, στη συνέντευξή του στην Αγγελική Κώττη, («*Έθνος της Κυριακής*», 2009) έλεγε: «*Το μάθαμε απ' έξω και ψάχναμε και για άλλα του Ρίτσου. Βρήκαμε "Το Τραγούδι της αδερφής μου", για το οποίο ο Παλαμάς είχε πει να παραμερίσουμε για να περάσεις, και τρελαθήκαμε. Μετά, το "Εμβατήριο του Ωκεανού" (...) Τότε είχαμε τη συνήθεια να απαγγέλλονταν τα ποιήματα. Ο "Δωδεκάλογος του Γύφτου" ήταν το μεγάλο σουξέ μας. (...) Βγαίναμε από την Τρίπολη το πρωί, αγόρια και κορίτσια - φέρνανε αυτοί τις αδελφές τους- και πηγαίναμε στα αμπέλια, στον πύργο του Καρλή (...) Είχε έναν μεγάλο βράχο που ήταν ένα πλατό, σαν σκηνή. Και ανέβαινε κάποιος στον βράχο και απήγγελλε. Σιγά σιγά ο βράχος ονομάστηκε ο Βράχος του Ρίτσου (...)*». Η προσωπική του γνωριμία με το Γ. Ρίτσο έγινε στη Λέσχη της ΕΠΟΝ, όπως θα δούμε.
- [7] Τη μελοποίησε στον κύκλο τραγουδιών για φωνή και πιάνο, *Θλιμμένη Φύση*, (μάλλον το 1942).
- [8] Θεοδωράκης Μίκης, *Το Χρέος*, τομ.Γ', εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010
- [9] Θεοδωράκης Μίκης, , *Οι δρόμοι του Αρχάγγελου*, τομ. Α', Εκδ. Κέδρος, 1986.
- [10] Ως η πρώτη παραγωγή της δισκογραφικής εταιρίας του Μάνου Χατζιδάκι "Σείριος"
- [11] Πρόκειται για τη μαρτυρία του Κώστα Καρούμπαλου, τότε ΕΠΟΝίτη μαθητή και μετέπειτα καθηγητή Ηλεκτρονικής στο τμήμα Φυσικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, «*Ο Μάνος Χατζιδάκις της ΕΠΟΝ*», περιοδικό Μετρονόμος, αρ.52, Απρ-Ιουν.2014

- [12] Τη συγκεκριμένη ανακάλυψη έκανε πρώτη η Αριστούλα Ελληνούδη, το 2006, στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης*. Επίσης αναφορά γίνεται στο: <https://mikropragmata.lifo.gr/aksechasta/o-mikis-theodorakis-meloroise-protos-mano-chatzidakí/>
- [13] Θεοδωράκης Μίκης, *Οι δρόμοι του Αρχάγγελου*, τομ. Α', Εκδ. Κέδρος, 1986.
- [14] Θεοδωράκης Μίκης, *Οι δρόμοι του Αρχάγγελου*, τομ. Α', Εκδ. Κέδρος, 1986.
- [15] Περιοδικό *MENSA*, (Αύγουστος 2010)
- [16] Θεοδωράκης Μίκης, *Οι δρόμοι του Αρχάγγελου*, τομ. Α', Εκδ. Κέδρος, 1986.
- [17] 17 Μετέτρεψε αργότερα τον τίτλο για να ξεχωρίζει από την *Πρώτη Συμφωνία* (1948-1953). Ο ολοκληρωμένος τίτλος που έδωσε είναι *Η Αποκάλυψη (Ωδή στον Μπετόβεν)*, δείχνοντας πόσο καθοριστικό ήταν το άκουσμα της 9ης συμφωνίας το 1942.
- [18] Θεοδωράκης Μίκης, *Οι δρόμοι του Αρχάγγελου*, τομ. Α', Εκδ. Κέδρος, 1986.
- [19] Σημείωμα του Μίκη Θεοδωράκη για την α' παγκόσμια εκτέλεση του συγκεκριμένου έργου από τους Μουσικούς της Καμεράτας και το Γιώργο Πέτρου στο Μέγαρο Μουσικής Αθηνών το 2018
- [20] Θεοδωράκης Μίκης, *Οι δρόμοι του Αρχάγγελου*, τομ. Α', Εκδ. Κέδρος, 1986.
- [21] Ο Αργύρης Κουνάδης έγραψε τη μουσική για τον πρώτο ύμνο της ΕΠΟΝ. Αργότερα ήταν ένας από τους πρώτους που ανέδειξαν θεωρητικά και μουσικά το ρεμπέτικο και τη λαϊκή μουσική.
- [22] Στίχους του ίδιου ποιήματος ενέταξε όπως είδαμε και στην *Αποκάλυψη*.
- [23] Θεοδωράκης Μίκης, *Οι δρόμοι του Αρχάγγελου*, τομ. Β', Εκδ. Κέδρος, 1986.
- [24] Βούβαρης, Π. «Κουαρτέτο εγχόρδων αρ. 2, “Το κοιμητήριο” (1946)». Προγραμματικές σημειώσεις για τη συναυλία-αφιέρωμα στον Μίκη Θεοδωράκη των μουσικών συνόλων του Τμήματος Μουσικής Επιστήμης και Τέχνης του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Μέγαρο Μουσικής Θεσσαλονίκης, 2018
- [25] Θεοδωράκης Μίκης, *Οι δρόμοι του Αρχάγγελου*, τομ. Β', Εκδ. Κέδρος, 1986.
- [26] Με το Μιχάλη Κατσαρό είχαν γνωριστεί ήδη στις μάχες του Δεκέμβρη.
- [27] Το τραγούδι «Καληνύχτα» κυκλοφόρησε στον δίσκο «Τραγούδια για παιδάκια και παιδιά» το 1994, με την Παιδική χορωδία και Ορχήστρα του Δημοτικού Ωδείου Λάρισας, υπό την διεύθυνση του Δημήτρη Καρβούνη.
- [28] «Ο καινοτόμος Θεοδωράκης, μέσα από ντοκουμέντα του Αρχείου του», Στεφανία Μεράκου, 2005
- [29] Γράφει στις σημειώσεις του έργου: «*Το συμφωνικό αυτό έργο δεν ακολουθεί πιστά το ομώνυμο έργο το Αισχύλου. Είναι περισσότερο μια ελεύθερη μουσική απόδοση του Προμηθέα, σαν ανθρώπινου συμβόλου (...). Εκείνο που με οδήγησε στο να δώσω αυτό το περιεχόμενο, δεν είναι ένας άνθρωπος μόνο, είναι ένας ολόκληρος λαός*». Στο έργο ενσωματώθηκε και *Το Κοιμητήριο*, που είδαμε προηγουμένως.
- [30] Ο Μίκης Θεοδωράκης θαύμαζε την ποίηση του Βρεττάκου από τα χρόνια που ζούσε ακόμα στην Τρίπολη, διαβάζοντας τις Γκριμάτσες του ανθρώπου. Τον γνώρισε στη Λέσχη της ΕΠΟΝ, σε μία από τις συναντήσεις της ομάδας των ποιητών όπου του έδωσε και το συγκεκριμένο ποίημα. Η μελοποίησή του έγινε μέσα σε μόλις τέσσερις μέρες.
- [31] Θεοδωράκης Μίκης, *Οι δρόμοι του Αρχάγγελου*, τομ. Β', Εκδ. Κέδρος, 1986.
- [32] Το μουσικό υλικό του πρώτου μέρους χρησιμοποίησε αργότερα στον *Οιδίποδα Τύραννο* για ορχήστρα εγχόρδων, καθώς επίσης και στο *Κατα Σαδδουκαίων Πάθη* το 1982. Το *Σεξτέτο* πήρε την μορφή της *Sinfonietta* το 1995.
- [33] Μενέλαος Λουντέμης, *Οδός Αβύσσου, αριθμός 0*, εκδ. Πατάκη
- [34] Συνέντευξη στον Στέλιο Κούλογλου.
- [35] Αστέρης Κούτουλας, *Ο Μουσικός Θεοδωράκης*, εκδ. «Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη», 1998.
- [36] <https://www.youtube.com/watch?v=xnBOzimSR7w>
- [37] Μετά την απαγόρευση στο ραδιόφωνο “Ο Μίκης Θεοδωράκης κατέφυγε στις συναυλίες. Άνοιξε μ' αυτό το τρόπο ένα νέο κεφάλαιο στην Ελληνική μουσική. Εγκαινίασε τη μορφή της Λαϊκής Συναυλίας όπου «οι δημιουργοί, ο ποιητής και ο συνθέτης, μαζί με το λαϊκό τραγουδιστή και τους ηθοποιούς που απήγγελλαν και τους μουσικούς που ερμήνευαν, βγαίνουν από τα τείχη των Αθηνών, πηγαίνουν στη συνοικία, στην επαρχία, κοιτάζουν πρόσωπο με πρόσωπο τον παραγκωνισμένο, τον εγκαταλειμμένο

ακροατή της συνοικίας και της επαρχίας». Η αστυνομία άρχισε να εμποδίζει την πραγματοποίηση των συναυλιών και έτσι αυτές άρχισαν ν' αποκτούν πολιτικό χαρακτήρα." [Ο πολιτικός Θεοδωράκης (1940-1996), Πάυλος Πετρίδης, Προσκήνιο 1997 σελ.60-62]

[38] Θεοδωράκης Μίκης, *Μουσική για τις μάζες*, εκδ. Ολκός, 1972

[39] Θεοδωράκης Μίκης, *Μαχόμενη Κουλτούρα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή. 1982

[40] Θεοδωράκης Μίκης, *Το Χρέος*, τομ.Β', εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2010

*Πηγή φωτογραφικού υλικού: <https://mikisguide.gr/>

